

ОБРАЗ-КОНЦЕПТ СЛІДЧОГО В ПАРЕМІЙНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ

Стаття присвячена аналізу образу-концепту слідчий у межах концептосфери права, що репрезентує паремійну мовну картину світу, зокрема її фрагменту, що відображає правосвідомість українців. Виокремлено низку смислів концепту, що містять об'єктивні критерії оцінювання цієї категорії людей.

Ключові слова: концепти-автохтоми, концептосфера права, мовна картина світу, мовна свідомість, паремія, юридичний дискурс.

Юськів Б.М. Образ-концепт следователя в паремийной картине мира украинцев. *Статья посвящена описанию концепта следователь в пределах концептосферы права, которая репрезентирует паремийную картину мира, особенно ее фрагмент, отображающий правосознание украинцев. Выделены смыслы данного концепта.*

Ключевые слова: концепты-автохтомы, концептосфера права, языковая картина мира, языковое мышление, юридический дискурс.

Yuskiv B.M. The Concept of Investigator in Paremia Picture of the World. *The article is devoted to the description of the concept of investigator within the conceptosphere of law which represents paremia picture of the world, in particular, its fragment that reveals law awareness of Ukrainians. The meanings of the given concept are outlined.*

Keywords: concepts-avtohtoms, law conceptosphere, paremia picture of the world, language awareness, legal discourse.

Мовна картина світу, опис її окремих частин концентрують значний обсяг культурологічної інформації філософського, міфологічного, релігійного, фольклорного характеру і виражають світоглядні концепти індивіда чи етносу. Паремійний текст, що належить тому чи тому дискурсу, можна розглядати як сукупність апеляцій до різних концептів. При цьому виділяють концепти-автохтоми, історично сформовані в межах цього дискурсу, тобто ті, що регулярно в ньому продукуються. Ці концепти відображають специфічні соціальні явища, що виникають у процесі інтеракцій, характерних для поданого виду дискурсу. Для юридичного дискурсу такими концептами є «закон», «держава», «законність», «правові відносини». Концепти-автохтоми поділяються на ключові й утворені від них концептуальні формування, що в смислово-розумінні можуть збігатися з термінологічними одиницями, які належать лише цьому дискурсу: «злочинець», «прокурор», «адвокат», «слідчий», «суддя». У сукупності зазначені концепти є унікальними й утворюють інваріантне ядро концептуальної картини світу.

Мета статті – з'ясувати, як паремії як нетипові тексти малої форми, що є одиницями МКС, концентрують основні смисли образу-концепту слідчий, що входить у сферу юридичного дискурсу.

Наукова розвідка виконується в руслі антрополінгвістики, що скерована на дослідження мовної і концептуальної картин світу кожного окремого народу, культури чи субкультури. Мовна репрезентація поняттєвого апарату когнітивної лінгвістики передусім пов'язана з уявленнями про основні смисли (модуси) людського буття, їх аксіологією, морально-етичною оцінкою.

Отже, виходячи із ролі концепту в розкритті життєвих позицій, системи поглядів, світосприйняття й ментальності певного народу, концептосфера права містить, відповідно, концепти зі сфери правознавства, до яких пересудім відносимо й концепт *слідчий*.

Матеріалом дослідження слугує збірка паремій «Галицько-руські народні приповідки», що їх зібрав і пояснив І. Франко. Ця збірка відображає паремійну традицію Галичини ХІХ – поч. ХХ ст. [2].

Перший з українських дослідників паремій правничого характеру П. Чубинський назвав прислів'я сутностями, «що вціліли впродовж віків, у яких народ написав свою політичну діяльність, це залишки сільської автономії, прислів'я і зараз визначають деякі юридичні відносини, що побутують у народі, вони зараз допомагають вирішувати спори. Нехтувати прислів'ями – значить нехтувати неписаними законами, що регулюють стосунки людей у суспільстві» [9 : УІІІ]. Значне місце правові паремії посіли в збірках М. Номиса, М. Комарова та І. Франка. 1912 року у Львові вийшла й досі залишається єдиною праця В. Охримовича «Українсько-руські приповідки правничі, систематично впорядковані та юридично пояснені». У ній автор спробував точно та докладно витлумачити кожний паремійний текст, щоб розкрити зміст «приповідкової мудрості» [5: 85].

Новітні підходи в дослідженні паремій у системі одиниць мови та мовленнєвої діяльності сприяють поглибленню наукового знання, визначенню та обґрунтуванню статусу паремій у сучасній лінгвістиці з урахуванням різних аспектів їх вивчення.

На особливу роль паремій у створенні мовної картин світу вказують такі мовознавці, як О. Бабкін, Г. Богданович, І. Голубовська, В. Жайворонок, В. Івашенко, С. Жаботинська, В. Кононенко, Т. Космеда, Л. Лисиченко, В. Мокієнко, Ю. Прадід, В. Русанівський, О. Селіванова, О. Ткаченко, Д. Ужченко та ін. Вивченню МКС з огляду на зазначені проблеми присвячені також праці Н. Арутюнової, В. Гака, Ю. Апресяна, В. Телії, О. Шмельова, В. Шаклеїна, Ю. Степанова та ін.

Традиційно мовознавці відносять паремії до розряду мовних фразеологізмів. В. Телія розглядає фразеологізми-ідіоми, тобто паремії як мікротексти, що концептуалізують у собі всі типи інформації, яка відображає конкретну ситуацію в тексті, тобто дискурсі. В. Жайворонок називає народні приповідки символічними текстотвірними одиницями, у яких «нарощування змісту відбувається через стандартизацію форми» [4: 62]. Деякі вчені відносять паремії до мовленнєвих явищ, що дають змогу проникнути в глибини національного способу мислення, ментальності (С. Вапіров, О. Ткаченко, А. Смирницький та ін.).

Актуальним сьогодні вважають звернення до паремійного фонду як до джерела відображення певних морально-етичних поглядів українського народу, фіксації стереотипних норм, оцінки явищ, фактів, предметів, людей та їх дій, зокрема це стосується правового поля, представників правничої сфери діяльності – адвокатів, суддів, прокурорів, слідчих і под.

Отже, розглянемо паремійні мікротексти, що вербалізують концепт *слідчий*, який відтворює оцінку діяльності цієї посадової особи, порівн.:

Щось по ньому доскопитили – «щось недоброго за ним дослідили, у чомусь підозрюють його» [2: т. 2, 61]; *Вітра в полі шукати* – «робити зовсім недоладну, безнадійну справу, шукати чогось або когось, не маючи ніякої зачіпки» [2: т. 1, 340]; *Знати звіра по тропі* – «знати злочинця по його вчинку» [2: т. 2, 271]; *Одним оком зиркає* – «підозрює щось або стежить за кимось» [2: т. 2, 633]; *Г-ця свідок, бо ся в неї правди допитують* – «згадка про давні судові слідства, у яких буками добивалися визнання вини» [2: т. 1, 679]; *Дивися просто в очі* – «говорять, допитуючи у когось правди, вірячи, що під гострим поглядом допитуваний не посміє збрехати, а змушений сказати правду» [2: т. 1, 770] і под. Наведені паремії характеризують систему судочинства, слідства у відповідний період історії та омовлюють діяльність слідчих завдяки смислам, що виражені як імпліцитно, так й експліцитно. Отже, мовна свідомість українців фіксує смисли, що номінують обов'язки слідчого, оцінюючи їх як позитивно («*правди допитувати*», «*слідкувати за кимось*», «*розуміти діло*», «*знати звіра по тропі*», «*дослідити*», «*допитувати під гострим поглядом*»), так і негативно («*зиркати оком*», «*вимушувати визнання*», «*підозрювати*», «*вітру шукати в полі*»).

У сучасному словнику української мови зазначається, що *слідчий* – це: 1) той, хто здійснює слідство; призначений для ведення слідства; 2) службова особа, яка здійснює слідство [5: т. 9, 359]. У словнику української мови Б. Грінченка маємо застарілу лексему *слідець*, що означало *шукач* [8: т. 4, 151]. Отже, значення, зафіксовані в цих словниках, експлікують смисли, в основі яких – об'єктивні критерії оцінювання діяльності осіб, що базуються на правді, справедливості, законі, тобто концепт *слідчий* містить у свідомості українців такі позитивні смисли, як «суворий», «серйозний», «шукач правди», «захисник інтересів людини», «оборонець суспільного ладу». Як сучасні, так і давні смисли лексеми *слідчий* виражені експліцитно і мають переважно позитивний оцінний заряд, указуючи на те, що довіра до людей, які охороняють закон, є високою разом із суспільною оцінкою їхньої діяльності та статусу в суспільстві, хоча інколи й може виникати недовіра, що виражено в негативних смислах, які наведені вище і мотивовані, вочевидь, суб'єктивною оцінкою окремих особистостей.

Існує ще ціла низка паремій, що характеризують різні аспекти діяльності слідчого, переважно негативно, порівн.: *До нього говори, як до стіни горохом кидай* – «від нього відскакують усі докази, даремно й говорити» [2: т. 1, 517]; *Виспівав усе як канарок* – «про злочинця, що визнав усе під час слідства, первісно про такого, що признався «на тортурі, кричачи (“співаючи”) на муках» [2: т. 1, 270]; *Водить мене, як кітку за стеблом* – «дурить мене, переносить справу з дня на день» [2: т. 1, 370]; *Вже мене далі воші розточат у тому криміналі!* – «жалівся гуцул, якого довго держали в слідстві» [2: т. 1, 390]; *То ще непевна справа* – «справа недосліджена або нерозкрита» [2: т. 3, 216]. Як бачимо, тут наведені паремії, що репрезентують негативні оцінки: вказівка на те, що слідство може невинувато тривати дуже довго, змушує людей страждати, слідчий може застосовувати тортури, діяльність слідчого тут оцінюється дуже низько. Паремії засвідчують наявність складних справ у діяльності слідчого, що важко розкриваються, наприклад: *У таке би дідько*

вскочив – «це діло зовсім непутяще, його не слід вести далі» [2: т. 1, 823]; *І дідько тому ради не дасть* – «це справа дуже замотана і важка, тут не можна дійти до ладу» [2: т. 1, 819]; *Того горіха не вгризеш* – «ці труднощі не побореш, ці загадки не розгадаєш» [2: т. 1, 594]; *Губиться чоловік в тому, як у лісі* – «говорять про якусь заплутану справу, повну суперечностей та неясностей» [2: т. 1, 676]; *Тут мені губиться нитка* – «тут починається для мене неясність, тут перестаю розуміти справу» [2: т. 1, 676]; *Ще тому не кінець, є ще хвостик* – «жартливо: ще справа не закінчена» [2: т. 2, 384]; *Що наприкінці буде, то найважливіше* – «покажуться результати всякої справи» [2: т. 2, 384]; *За ниткою дійде до клубка* – «з малого сліду до великого злочину» [2: т. 2, 601]; *В тому би й дідько ногу зламав* – «це справа заплутана, у ній важко розібратися, а легко дійти до втрат» [2: т. 1, 812]; *Г- ці всю правду скаже* – «натяк на давній звичай під час слідства бити до признання» [2: т. 1, 679]; *Чим далі в ліс, тим більше дров* – «чим далі входиш у якусь справу, тим більше відкриваєш у ній деталей та труднощів» [2: т. 1, 713]; *Вже далі не йде* – «не вистачає сили, неможливо вести справу» [2: т. 1, 713]. Наведені паремії засвідчують, що роль слідчого в суспільстві є важливою, але його праця дуже непроста і вимагає великих розумових та фахових зусиль. Паремії репрезентують інформацію про те, що тодішнє судочинство було недосконалим, бракувало нових форм слідства, що часто призводило до невдач під час розслідування справ. *Слідчий* порівнюється з потойбічними силами, з'являються смисли «нечистий», «пов'язаний із потойбіччям», «дідько», «надто розумний», «надто ретельний», тобто дещо неземний – «надлюдина».

Отже, виокремлюємо додаткові смисли щодо діяльності слідчого, що є визначальними для оцінки статусу поданої категорії осіб, тобто справи, які веде слідчий, характеризуються як: «заплутані», «недосліджені», «загадкові», «непутячі», «нескінчені», «наповнені труднощами та складними деталями».

За постулатами українського звичаєвого права, перед тим, як розглядати злочини, суди, дотримуючись процесуальних звичаїв, вимагали підтвердження, що потерпілі, тобто позивачі, після скоєння злочину робили «поволання», але обов'язково при свідках; «гнали слід» тощо. «Поволання» мало за мету повідомити всіх про скоєний злочин. Громада, яка несла відповідальність за кожного свого члена та всі вчинки, скоєні на її території, була зобов'язана йти по сліду до сусіднього села, там вона передавала слід тій громаді, яка мала вести його далі. У цьому разі з громади, яка привела і передала слід іншій громаді, знімалась відповідальність за вчинений злочин і за ведення сліду несла відповідальність та громада, до якої слід привів [3: 89]. «Як не буде крадуна, то треба его слідити; як буде слід до села або до хутора, а не відведуть від себе сліду і не підуть на слід або відіб'ють, то ті заплатять за крадіж “продаж”, а слід треба вести з чужими людьми і свідками, а як згублять слід на великім гостинцю, або на пустці, де нема ані селі, ані людей, то не платить сі ані “продаж”, ані за крадіж» [6: 179].

Отже, погодимося із думкою, що «прислів'я навчали і настановляли; вони обмежували або узаконювали одні поступки і дії, відвертали інші. Можна допустити, що вся складна і розгалужена галузь так званого “звичаєвого права” знайшла своє чітке відображення в формулах прислів'їв» [1: 39].

Сформовані історичним процесом оцінні характеристики синонімічного ряду *слідчий – слідець – шукач* (тут маємо синоніми-архаїзми) зорієнтовані на національно-культурні стереотипи, що їх формує сам етнос. Як зазначає В. Жайворонюк, національно-культурні стереотипи диктують критерії оцінок. Внутрішня форма наведених лексем є прозорою. *Слідчі* – це ті, що шукають слід, шукачі, тобто виконують позитивну діяльність. Як бачимо, лексема *слідчий* – це субстантивованій прикметник, тобто слово є наслідком морфолого-синтаксичного способу творення.

Як етнокультурна ознака оцінка – це виявлення ставлення до довілля. Індивідуальні емоції переростають у колективну загальномовну експресію, що характеризується різним ступенем оцінки – нульовим (рідко), позитивним чи негативним [4: 52], що й було продемонстровано. Оцінка діяльності *слідчого*, за нашим спостереженням, концентрується більше в зоні позитивного її простору, зокрема через складність його діяльності, на відміну від образів-концептів *судді, адвоката*, які вже досліджені авторкою [10: 191–198].

Паремії як символічні дискурсивні, текстотвірні одиниці, будучи складовою мовної картини світу, є яскравим прикладом відтворення життєвих правил, менталітету, правової свідомості українців.

Концептосфера права як складова МКС вимагає ретельного вивчення й опрацювання інших її елементів, зокрема таких концептів-автохтомів, як *суд, злочин, кара, прокурор, підсудний, в'язниця* і под. для створення повної картини концептосфери *права* зокрема, ширше – повного концептуарію української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Аникин В.П.** Каково происхождение, каковы типы и принципы классификации славянских народных пословиц и загадок? / В.П. Аникин // Русский фольклор. Народная поэзия славян. – М.; Л.: Изд. Академия наук СССР, 1963. – Т. VIII. – С. 393–394.
2. **Галицько-руські** приповідки: [у 3-х т.] / [зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко]. – [2-ге вид.] – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – Т. 1–3.
3. **Гошко Ю.Г.** Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV – XIX ст. / Ю.Г. Гошко. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999.
4. **Жайворонюк В.В.** Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень / В.В. Жайворонюк // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48–63.
5. **Пилипчук С.** Українські правничі прислів'я в візії В. Охримовича / С. Пилипчук // Фольклористичні зошити. – Луцьк, 2002. – Вип. 5. – С. 83–90.
6. **Русская правда** / [под. ред. Б.Д. Грекова; ИН–т истории АН СССР]. – М.; Л., 1940. – Т. 1: тексты.
7. **Словник української мови**: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні; [гол. ред. І.К. Білодід]. – К., 1972. – Т. 9. – С. 359.
8. **Словник української мови** / [збірала редакція журналу «Кієвская старина»; упорядкував, з додатками власного матеріалу, Борис Грінченко]. – У Києві, 1909. – Т. 4: Р–Я. – С. 151.
9. **Чубинський П.** Несколько слов об обычае и значении сказок, пословиц и песен для криминалиста / П. Чубинский // Черниговский листок. – 1886. – № 8. – С. I–XIII.
10. **Юськів Б.М.** Відображення своєрідної мовної свідомості українців у паремійній картині світу: омовлення концепту суддя / Б.М. Юськів // Психолінгвістика: [зб. наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»]. – Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2009. – Вип. 4.